

ինքն այն ժողովրդեան, որ պատմական ժամանակի մէջ կը նստէր հոն, լեզուի տեսակէտով: Ճիշդ Հայոց պէս՝ այս ամբողջ շրջանին, — մենք ալ տակաւին դուր կը սպասենք հայ լեզուաւ յիշատակարանի՝ զրոյց զիւտէն իսկ յատալ, թող աւելի հինը: Նոր այն երկիրը մտած ժողովուրդ կը նկարագրուի իբր վաշկատուն՝ ճիւղայն Մուսրի երկրին մէջ, երկար տուն պէտք ունեցաւ քաղաքակրթութեամբ՝ յատկապէս Աքամինեանց շրջանին, եւ դարձեալ զհետզհետէ կազմակերպուելու եւ նաեւ ձուլելու միւս ժողովուրդները յատկապէս Կատաւոնացիքն, ինչպէս կը նկարագրէ Ստրաբոն: Արդէն իր օրով այդ «միալեզու» ժողովուրդը շատոնց կազմուած էր, բայց նմանապէս սկսած յունանալու: Յունարէնն արդէն տարածուած՝ նաեւ իբր պաշտօնական լեզու յետադքսանդերեան շրջանին, մեծ քաջախելութիւն կը դնէր Գամրաց՝ ինչպէս միւս արքունիքներէ, որոնք կ'աշխատէին յունական քաղաքակրթութիւնը տարածել: Ետ կանուխէն արդէն այս քաղաքներով ազգատ երկրին քաղաքները լիովին հելլենացած էին, եւ նոյն նպատակաւ Տիգրան Մեծ գանձը կը ջանար Հայաստան փոխադրել: Յունացումը պիտի դարձանար եւ ի վերջոյ էապէս պիտի աւարտէր՝ բնական է Հռոմէական շրջանին: Սակայն բնականաբար կամաց կամաց եղաւ ասի, եւ տակաւին Ս. Բարսիլի օրով կը յիշուի գամրեբէնը՝ զոնէ իբրեւ տեղական լեզուաց մնացորդներէն հոս ու հոն: Այսպէս կամ այնպէս — եթէ երբեք ալ գրուած են այս լեզուաւ յիշատակարանք, — չունինք այսօր, եւ Գամրաց լեզուն իրապէս անձանօթ է՝ բայց ի այլեւայլ բառերէ եւ նոր քանի մը խառնակ կործանելու յունական բարբառներու մէջ մնացորդներէ, եթէ ասոնք իբրօք Գամրաց լեզուի մնացորդ են: Անոր համար մեծ վէճ կայ գիտնոց մէջ Գամրաց տոհմի եւ լեզուի մասին: Պակաս չեն ուղղակի սեմական կարծողներ (օր. Գունքէր, Հին Պատմ., Ա., 403 էւն, եւ այլք), եւ ասոնք կրնան բաց ի այն «Ապիտակ Ասորիք» յորջորջանքէն, յատալ բերել Գամրաց այլեւայլ սեմական սովորութիւնքն ու պաշտամունքը, անգամ թլիփատութիւն ու խողենոյ արդելք (Հերոդ., Բ., 104. Ստրաբոն, ԺԲ., 575), մեհնասպասկաց զրութիւն (կուսանք նախ ի մեհնաս, էւն): Սակայն յայտ իրաւունք ունի Կրէշմէր (էջ 398) ըսելու թէ այս բարուց եւ կրօնական պաշտամանց շատ բան փոխառեալ է,

ինչպէս յետոյ մուծան երանեան ալ բարք ու պաշտամունք (— այլեւայլ կէտեր՝ յատկապէս մեհնական զրութիւնը Հայոց մասին ալ կ'աւանդուին): Սակայն Կրէշմէրի «փոքր-ասիական» զրութիւնն ալ հոս զոնէ լիովին ամբողջ ազդի համար, որ յամենայն դէպս շատ մեծ խառնուրդ ունէր, աւելի ապահով է: Ուրիշները Արիական կը համարին, եւ մանաւանդ Լադարը՝ որ հաւաքած էր յիշուած բառերը, Գամրաց ամսոց անունները (յերանեանց) էւն («Ժողովածոյք», էջ 258—266): Ճիշդ է թէ առարկողը շատ կան թէ այդ ամէնն ալ, ինչպէս քաղաքակրթութեան, պաշտամանց էւն բառեր ու անուններ՝ Աքամենեան շրջանէն կրնան ըլլալ: Այսու հանդերձ այս Արիական զրութեան պաշտպաններ շատ կան (այսպէս նաեւ Եղ. Մայէր, «Պատմ. թաղաւորութեան Պոնտոսի», էջ 164 եւ այլք): Նաեւ հայադէտ Ն. Կարոյիզէն Տաւրոսի հիւսակողմն (ի Փարաշ էւն) արդի յունախօս ժողովրդեան խառնակ բարբառներու մէջ կը դնէ շատ տարրեր՝ յունարէնէ օտար, եւ ասոնք կը համարի մնացորդ գամրեբէնի, որ ըստ այսմ հնդիկներ է, եւ շատ բան միայն հայերէնով մեկնելի, ուստի անոր հետ շատ խառնուած. իսկ լեզուն ընդհանրապէս փոխզերէնի ազդակից: Նոյ՛ երբ քննութեան ա ին Լադարը («Նորյունականք Փոքր-Ասիայէ», Գէոտտինգէն 1886, դերմ.), Բուրգէ (Zeitschrift f. vergl. Sprachf., N. F. XII, 1, p. 10 ff.) եւ ուրիշներ: Այս մնացորդները բաւական զարմանալի են. անմեկնելի բառերու եւ մանաւանդ թուականներու քով (օր. «լինգիլ» 6), որով Կիմմերացիները «թրակեան» զնող Վ. Տոմաշկի անգամ որեւէ լեզուէ անմեկնելի կ'ըսէր. իսկ Կիմմերացիքն Տուրանեան հաշուող Հոմմէլ նմանութիւններ կը դնէր Կուկասեան լեզուաց հետ: Բայց մեծ մասը իբրօք հնդիկներ է, — թէեւ թողունք «փոխզականք», — եւ շատ բան պարզապէս հայերէն: Այս հայերէններու մաս մ'ի հարկէ հնութեան ձեւ ունի կարծես (օրինակ «կորսիկո» = խոր-խիս), ուստի նոյն արմատ միայն կ'երեւայ. սակայն շատ ուրիշներ պարզ հին փոխառութիւն են (հմտ. «հաւ-ուկ»՝ պապ) եւ մեծազոյն մասը լիովին նոր («փայծաղ», «բաղարջ» էւն): Ընդհանրապէս այս հայերէնք ի վերջոյ կրնան նոյն իսկ յունախօս

¹ Հմտ. «Քննական Բառարան Հելլենիկապոպոլոկիան բառերու», յունարէն. Չմիւսնիա 1885, եւ բազմաթիւ երկեր՝ զոր չենք յիշեր:

եղած հայ տարերաց ազդեցութիւնն ըլլալ. արդէն այս կողմերը անընդհատ շարք մ'ունեցանք գաղթականութեանց, որ հետզհետէ գամրայունացան՝ մինչեւ Ժ. եւ ԺԱ. դարու մեծ գաղթականութիւնքն: Նոյն իսկ արդի յունախօսաց մէջ՝ ինչպէս յիշեցինք՝ հայ տարրը շատ տարածուած է, հնուց հոտոմացած, բայց իւր լեզուի ազդեցութիւնը ի հարկէ չափով մը կը մնար: Այսու հանդերձ չմոռանք որ մանաւանդ հին Կատաւոնք՝ ինչպէս Եփրատէն ասդին գամրացան, անդին (յեկեղեաց էւն, դարձեալ ի Փոքր-Հայս) հայախօս եղան: Եւ եթէ Ենսէնի զրութիւնը ճշգրտուի, Կատաւոնք՝ Հատեան տոհմ մըն են որ, շէր ուրեմն լիովին գաղթած Ուրարտեանց երկիրը, եւ այն տուն աւելի զիւրաւ կը մեկնուին իրերը: Բայց այս նոր բարբառներէն այն հին՝ խոր հնութեան ալ՝ իրերը կ'ըսել, բաւական դժուար է: Անցողակի յիշենք թէ Հ. Աճառեան ալ մատնանիշ կ'ընէ ուրիշ բարբառ մը («Հայկականք»՝ յԱՐՐՏ 1911, Թ. 8, էջ 670—673), Հաճինէ Սիւ երթալու ճամբու վրայ Սէփամի հայ գիւղը, այսօր հայաբնակ, բայց պահելով նաեւ ուրոյն բարբառ մը (Աճառեան կը յիշէ միայն երկու բառ «ակնի» հայ եւ «լափերի» ջուր), զոր Փոքրասիոյ հնութեան մնացորդներէն կը կարծէ, թերեւս նաեւ «Հատ»աց, ինչպէս «Սէփամի» անունը կը յիշեցնէ «Մոփ-ը»: Չիարդ եւ իցէ՛ այս բարբառներու քննութիւնքն ունին միշտ իրենց օղուան, ուստի քաջախելի են:

Գամրաց բնիկ լեզուի շրջանէն եթէ չկան արձանագրութիւնք, շատ ճոխ են ասոնք նախագամրական շրջաններէն, եւ այն՝ պէսպէս: Նախ կան մեհնասպիլք կամ պատկերազարդ, նման հին եգիպտականաց զրութեան, բայց բնականապէս ոչ նոյն, այլ ինքնուրոյն պատկերանշաններով եւ նշանաձեւերով: Աւելի նորագոյն ժամանակներս երեւան եկան բեւեռագրեր, ո'չ միայն խոր հնութեան եկան բեւեռագրեր, ո'չ միայն խոր հնութեան տուն իբր պաշտօնական յարաբերութեանց լեզու զործածուած Բարեխականով, այլ նաեւ բնիկ լեզուներով՝ այսինքն այն շրջաններուն: Եւ վերջինքս երկրին հնագոյն պատմութեան էւն տեսակէտով երթալով կարեւորագոյն կը դառնան՝ նոյն իսկ իրենց խորին հնութեամբը:

Արդէն կանուխէն մտադիր եղած էին ուղեւորք եւ գիտնականք այս այժմ Հատեան կողմէն յիշատակարանաց արձանագրութեանց եւ քանդակաց էւն, եւ հետզհետէ ասոնց վերաբերեալ զրութիւնք այնպէս յաճա-

խեցին՝ որ այսօր մատենագարան մը կրնան կազմել: Առաջին հատեան արձանագրութիւնք դառնուած էր ի Համա (նոյն իսկ 1812ին՝ Բուրխարդէ). եւ ի մասնաւորի Բայթ գտնելով բազմաթիւ պատկերազարդներ ի Համաթ (1872ին), — ասկէ առաջնոց սովորութիւնք «Համաթեան» կոչելու գասոնք, որ նախ Հիւսիսային Ասորոց մէջ գտնուեցան յաճախութեամբ, — եւ նոյն գիտնական արդէն կրնար հաւաքում մ'ընել եւ քննել՝ առաջին անգամ այս անուամբ՝ «Հատաց Պետութիւնք»:

Բայց սկսան յաճախել ասոնք ընդարձակ շրջանի մը մէջ, եւ արդէն ի մասնաւորի ամէնէն աւելի հիւսիսակողման՝ Պողոսէօյի եւ Իւլիւկի հսկայ աւերակները՝ մեծ ժայռաքանդակով էւն՝ ծանօթացած էին, այնպէս որ յատկապէս Տէքսիէի տեղեկութեանց եւ տախտակաց համեմատ՝ Պերրոյ եւ Շիպիէ կրնային իրենց զեղարուեստի պատմութեան մէջ նկատի առնուլ գասոնք ալ (Perrot-Chipiez, Histoire de l'Art էւն, Գ., 408 էւն): Թողլով շատ ուրիշներ՝ յիշենք Հ. Սէյս, որ բազմաթիւ զրուածներ ունի եւ փորձեց նաեւ մեհնասպիլներու առեղծուլ՝ ինչպէս փորձեցին ուրիշներն ալ: Առանձնապէս հուշակ հանց իւր երկը՝ «Հատք, մոռցուած ազդի մը պատմութիւնք» (H. Sayce, The Hittites էւն, Լոնտոն 1888), որ թարգմանուեցաւ ուրիշ լեզուներու ալ, անգամ Մէնանէ՛ որ ինքնին աշխատած է այս յիշատակարանաց վրայ²: Մեհնասպիլներու յափազանց շատոնց զբաղողները, եւ զրեթէ ամէն կարեւոր ուղեւորութիւն մ'ի Փոքր-Ասիա կը բերէր նորութիւններ, թողունք նաեւ պեղումներն ի Սէնջիլի³ եւ ի Պողոսէօյ էւն⁴: Անոր համար եթէ պարզ ցուցակագրենք ալ անունները այն գիտնոց՝ որ այս յիշատակարանաց մասին աշխատած են, շատ ստուար

² W. Wright, The Empire of Hittites, Լոնտոն 1874, Բ. ապ., 1886. նաեւ յետոյ այլեւայլ գրուածքներ:

³ J. Ménant, Les Hétéens էւն, Պարիս 1891. միւս բազմաթիւ գործերէն հմտ. «Հատեան Ուսումնասիրութիւնք», Ա.—Գ., ի Մասպերոյի «Ժողովածոյք»՝ Recueil de Travaux էւն, ԺԳ., 1890, Թ. 1—2 էւն. եւ ի վերջոյ նաեւ հայերէն՝ «Քրտացի կամ մոնցուած ազդի մը պատմութիւնք», թրգմ. Յ. Վ. Յակոբեան, Պարիս 1900, նախ ԲՆՍ, Բ., 3, էջ 183 էւն:

⁴ Լուշան էւն, արդիւնքներն ի Պերլին եւ Կ. Պ. հմտ. «Պեղումներ ի Սէնջիլի» ի Տեղեկագիրք Արեւելեան Հատարմանց թաղաւորական Թանգարանաց ի Պերլին էւն, Ա.—Գ., 1902 էւն:

⁵ Ետնոր, որուն գործերը մաս մը յիշեցինք, յատկապէս Mission en Cappadoce, 1893/94 էւն, Պարիս 1899, հմտ. ԲՆՍ, Ա., 2:

ցանկ մը պէտք պիտի ըլլայ յօրինել⁶ եւ ան- նշան ու զարմանազան կարծիքներու հետ՝ նաեւ նշանաւոր անուններ⁷: Յատկապէս ա- սեղծուլ փորձ ընողներէն յիշենք՝ Հալէվիէ⁸ եւ ուրիշներ ի մասնաւորի Պայսէր, որ հա- ւաքեց ալ ցայն վայրն եղածը եւ կարգի մը բերել ձեռնարկեց⁹: Իսկ թիւ ու համար չկայ Հատեանց, իրենց լեզուի ու պատմութեան (ըստ Եգիպտոս, Ասորեստ. եւն) եւ յարակից իրաց մասին գրութեանց՝ լաւազոյններէ մին- չեւ անհեթեթ իսկ կարծիքներու պաշտպա- նողներ, նաեւ հակայ հատորներով, եւ բնա- կան է որ ամէն դիտնական՝ որ արեւելից պատմութեամբ եւն զբաղած է՝ նկատի առ- նուլ ստիպուած էր զՀատեան ալ¹⁰:

Այս ամէն պատկերագրերը, քանդակը եւն դտնուած են ընդարձակ շրջանակի մը մէջ, եւ տակաւին օր ըստ օրէ կը գտնուին, գլխա- ւորաբար սակայն Հիւսիսային Ասորիք, Կո- մագենէ, Մելիտինեոյ շրջանին հետ հարա- ւային Գամիքը, Լիւկաոնիա եւ անկէ դէպ ի ծովեզերք եւ Կիլիկիա: Ընդհանուր դժուր Կե- սարիայէ Մալաթիա մէկ կողմանէ եւ իբր Դո- նիա միւս կողմանէ, եւ այս դէպ վար եղած երկիրները: Ազիւսէ վեր՝ Պողաղէօյ-Իւլիւի գիծն է միայն ցայժմ ծանօթ, արձանագրու- թիւնը՝ թէ եւ մեծաքանակ բայց շատ մաշած

⁶ Յանկ մը տես «Նախակիլիկեան-հասթեան ար- ձանագրութիւնք», ՀԱ, 1894, էջ 317—320 եւն:
⁷ Կը բաւէ յիշել՝ ինչպէս Ռամսէյ եւ Հոլարթ. այս ամէն կողմանց ինչպէս հելլենական ժամանակաց քննիչները՝ նոյնպէս «Նախահելլենական Յիշատակա- րանաց ի Գամիք» (տես Մասպերդի «Փողովածոյք», ԺԳ, ԺԵ., 1893—1895 եւն. նոյնպէս նշանաւոր գործ է Կոմագենիական եւն հնութեանց մասին՝ Հոման եւ Պուլիտայն, «Ճանապարհորդութիւն ի Փոքր-Ասիա», զերմ. Պերլին 1891, Տխտ. Ա.—ԾԳ. Պուլիտայնի, «Կեղծ-Հատեան զեզարուեստը», Պերլին 1890. յիշենք Հիւրիւրի «Քարձաքանդակը ի Փոքր-Ասիա եւ Հատք», 1887, եւ դեռ ուրիշներ:
⁸ J. Halévy, բաղմաթիւ գրուածներ, յատկապէս «Ներածութիւն անեղծման Կեղծ-Հատեան կամ Անա- տոլիան արձանագրութեանց» եւն, զգ. ի Rev. Sémi. I, 1893, p. 55 եւն. II, 1894; IV, 1896; VI, 1898 եւն:
⁹ E. F. Peisser, «Հատեան արձանագրութիւն. փորձ մ'առեղծման եւ հրատարակութեան», Պերլին 1893:
¹⁰ Յիշենք միայն Գ. Մասպերդի, «Հին Պատմ. դա- սական արեւելի ժողովրդաց: Առաջին խառնուրդը աղ- ցաց»: Պարիս 1897. փոքրիկ քաղաքը մ'ասիէ նաեւ Բարդէն եւ. Կիլիկիական, «Ծովք», Վիեննա 1904, էջ 89 եւն. Հոմմելի եւ այլոց գործերէն մաս մ'արդէն յիշեցինք, ինչպէս Հոմմելի Սիլիթացոց հետ կը կապէր Հատեանը՝ նոյն ըրած են նաեւ ուրիշներ, օր. E. F. Berlioux, «Քեաք կամ Խեաք Սիլիթացի են» եւն, զգ. Լիւն 1888 եւն. C. R. Conderի գործը «Ալտայեան Մե- հնագիրք եւ Հատեան արձանագրութիւնք», անգղ. Լոնտոն 1887 եւն կը ցոյցընէ նաեւ ուրիշ կարգի տե- սութեանց տեսակները՝ յիշելու համար միայն գասնը- ի վերջոյ համար. L. Landscheere, «Հատաց ցեղին եւ լեզուին մասին», զգ. Բրիւքսէլ 1892, եւ շատ ու- րիշներ:

ի Եաղլը-դայեայ Պողաղէօյի, ծանօթ ամէ- նէն հիւսիսայինը: Ասիէ դատ կարեւորա- ղոյնը եւն Ասորիք-Մելիտենէ դժին վրայ, ինչպէս Համաթ, Բերիա, Ամի, Իսկենդե- րուն եւն, եւ առանձինն բաղմաթիւք Ջերա- րիս (Կարկեմիշ), նոյնպէս Շամշատ ու բաղ- մաթիւ ի Մելիտենէ եւն (առանձնապէս «ա- սիւծուց որս» քանդակը յԱրալան-Թեիէ), նոյնպէս բաղմաթիւ ի Մարաշ (Մարիաշ), եւ մնացեալքն այս դժերէն դէպ ի արեւելք, ինչպէս վերը՝ Կիւրին, Փալանդա, Իգիլին, Ալրակ, Ֆրակտին եւն, նոյնպէս՝ արեւելք Կէօլեաթու (Ղոնիա), Իվրիչ, Պոռ, Անտա- ւալ, Բուլղար-մատէն եւն: Այս շրջանակէն դուրս՝ կարծես զարտուղութեամբ պիտի ըլ- լայ մինչեւ Բատաս (ինչպէս վերը յիշեցինք), բայց յամենայն դէպս որոշ դիժ մը դէպ արեւ- մուտք եւ այն մինչեւ Միլերիքական: Որով- հետեւ անշուշտ պատահական չէ որ այս պատկերագրներէն դտնուած են ի Բէյ-քէօյ եւ Դաղանլուտերէ (գիծ՝ Աֆրոն Գարահի- սար-Կուտինա) եւ դարձեալ Կարաբէլ կրճին մէջ ու ի Նիուլէ (գիծ՝ Սարգէս կամ Ջմիւռ- նիա-Մաղնեսիա): Կարծես թէ այս դժուր շարժած է գասնը քանդակող աղլը՝ իւր եր- կիրը մտնելու: Թէ եւ կրնայ արշաւանքի ար- գիւնք ըլլալ, Իսկ մանուկը (կիլիկիներ, տաշ- տեր եւն) շատ են, եւ դտնուած շատ տեղ, բնականապէս մանաւանդ պեղմանց մէջ ի Նիւուէ, Բարեւոն եւ Թոփրակ-կալէ (ուստի Ուրարտեանց վերջին նիստը՝ Վանէն ետքը), յիշելու համար միայն գասնը:

Այս ամէնն այժմ լաւ կերպով եւ ի միա- սին հրատարակուած կը գտնուին «Գերմ. Փոքրասիական Ընկերութեան Տեղեկագրոց» մէջ, հրատարակուած Լ. Մեսերչմիլդտէ¹¹: Իսկ մեկնութեան մասին չենք կրնար մոռնալ յիշելու Յ. Ենսէնի ձեռնարկը, որ մեծ շար- ժում յառաջ բերաւ՝ ինչպէս ընդդիմախօսու- թիւն նոյնպէս ի նպաստ ամբողջ կամ մա- սամբ, եւ որ ձեռնարկեց լուծել այս պատ- կերագրները ներքին համեմատութեամբ, եւ հոչակելով զայն իբր ուղղակի հին հայերէն: Իւր բաղմաթիւ գործոց վրայ առիթ եղած է խօսելու, մասամբ ալ թարգմանուած են, աւելի մանուկը: Մեզի կը բաւէ յիշել իւր մեծ երկը՝ «Հատք եւ Հայք»¹²: Այս փորձը մեծ

¹¹ Corpus inscriptionum Hettitarum, 1900— 1906. Mitt. d. Vorderas. Ges., V, VII, XI. համար. Մեսերչմիլդտէ եւ Ա. Ունդեադ, «Փոքրասիական արձա- նագիր յիշատակարանք», Ա.—Բ., 1907:
¹² Շտրասբուրգ 1898. սկիզբը՝ տես ՀԱ, 1898, էջ 225 եւն. իւր առաջին՝ մասունքը չհաշուելով՝ «Հե-

աղմուկ հանեց եւ բնականապէս ունեցաւ շատ ալ հակառակորդներ, բայց նաեւ պաշտպան- ներ, եւ յատկապէս իւր որոշ ազդեցութիւնն ունեցաւ շատ մը տարակարծեաց տեսու- թեանց վրայ ալ՝ այս կամ այն չափով: Իւր նորագոյն յողուածի մը մէջ (տես «Յուշար- ձան», էջ 331—335) կը յայտարարէ թէ նո- ռագիւտ ամէն արձանագրութիւնքն ալ ու- սուսնասիրելով իւր առեղծմունքը կըցած է զարգացընել, իսկ այն քննադատութեանց հանդէպ թէ՛ չափանքն ու չիմունքն անփո- փոխ կը մնան:

Մենք նպատակ չունինք այս մանրամաս- նութեանց մէջ մտնելու: Բայց՝ կէտ մը շօշա- փելու ենք: Այս պատկերագրերը ի՞նչ կապ ունին այն Հատեան մեծ պետութեան հետ՝ զոր Եգիպտացիք կը յիշեն: Հոս խնդիր չէ այն դոյրը՝ ուղղադրական՝ աւարկութեան մասին իբր թէ սխալ ըլլայ ընդհանրապէս «Հատ» գրել, որ «տառագարձական» օրինաց հակառակ ըլլայ, այլ թէ անպատճառ «Քեա- ցի» գրելու է ըստ Աուրը գրոց հայ թարգ- մանութեան. որովհետեւ նախնիք Երբ. Է (Խէտ, Խէտուի), զոր Յոյնք չ (== Է իրօք այն ատեն, ո՛չ արդի «Ս»ի նման հնչմամբ), կը գրէին՝ թարգմանած են «Քեա-», ինչպէս՝ «Քորեր, Քիրամ» եւն: Յակորեանի այս ա- սարկութիւնը (ԲՆՍ, Բ., 3, էջ 186) այժմ կրկնած է նաեւ Գ. Մեսերու («Ուրարտու», էջ 53—55) աւելցընելով նոր կանոն մ'ալ թէ «հնդիկեր. Ս ըլլայ = կի, այս ալ = ք: Օրե- նակ անգամ «Էիմիա» եւ նման՝ պէտք չունին ջրուելու: Իսկ թէ ինչո՞ւ նախնիք Ս. Գրոց մէջ պահած են Յունաց գրութեան կերպն, որոնք սեմական հնչմանց մաս մը չունենա- լով՝ կա՞մ դուրս կը ձգեն կամ նման բանով մը կը գրեն, տարբեր խնդիր մ'ըն է, որով կը գրենք նաեւ օրինակ «Գոմոր» (մենք ալ չու- նենք սեմական «այքը»), «Եւա» եւ «Սամա- րիա» եւ անթիւ նմաններ: Բայց եթէ միտ գնէին մի քիչ մեր նախնեաց ուղղադրու- թեան, երբ օրինակ իսկ ասորերէնէ կը թարգ- մանէին, կրնային գտնել թէ՛ որչափ մեծ ալ եղած ըլլայ Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան սրբազրած են գրիչք հին թարգմանութեանց մեծ մասը, անթիւ են դարձեալ ուղղադրու-

թիւնք՝ օրինակի համար Ս. Եգիպտաց գոր- ծոց մէջ՝ Խեւա (Եւա), Խիրամ (Քիրամ), Ախաք (Աքայար), Շամրին (Սամարիա), Ծուր ու Ծայտան (Տիւրոս եւ Սիտոն) եւ ան- թիւ նմաններ: Կը բաւէր յիշել միայն Հոշա եւ Խոշա եւ իրաւունք չունինք թարգմանչին բախու թէ ի՞նչու այսպէս գրած է փխ. «Ով- սէէ»՝ ինչպէս կը գրուի Ս. Գրոց մէջ՝ որ յու- նարէնին համեմատ սրբադրուած ալ է եւ ա- նոր համար կը գրէ նաեւ Եմաք (== Խամատ, Համատ): Կրնային աւարկողք համեմատել միայն իսկ Ա. Մն. Ա. 13 տեղը սրբադրեալ թարգմանութեան (տպ. Ջօհրայ եւն = Յն.) եւ նորագիւտ բնագրին (հրտ. Գ. խալա- թեանց, Մոսկ. 1899՝ որ ասորերէնէ է, թէ եւ չէ մնացած անաղարտ) եւ մինչ հոն կը գտնեն «ԳՔեաացին» հոս պիտի գտնէին «ԳԵՔն», ուստի Եք (= Խեք)՝ ինչպէս «ԳԱմաքացին» (= Խամաք եւն): Իսկ Գ. Մեսերու յիշելու էր իւր իսկ գրածը (էջ 48—50) երբ յառաջ կը բերէր Շտրէքի յիշատակած Վ. Բէլլի եւ Լէ- մանի կարծիքը թէ Ուրարտեանք նոյն ըլլան այն Պոնոպականց հետ՝ զորոնք Յոյնք ալ կը յիշեն, եւ պէտք էր որ յիշեն՝ քանի որ այսօր ալ պահած են այն անունը, իբր «Քաղկիա» եւն (Յոյնք այսօր կը հնչեն չ իբր «խ»ի մեր- ձաւոր) եւ այլ ձեւերով, միշտ «Է», եւ թէ պէտք չէ չփոթել գասնը միւս «Քաղկաց- ւոց» հետ (զոր կը գործածենք՝ հետեւելով Ս. Գրոց թարգմանութեան): Հայք հոգ չու- նէին ընելու թէ Յոյնք ինչու «ք» եւ «դ» կը գրէին անունն իրենց պատմական ժամանակի Խաղտիք անունն, եւ ո՛չ ալ ասի «ապացոյց» է թէ այն «հնդիկեր» կանոնը հակառակն ըլ- լայ: Սակայն թողունք այս ուղղադրական խնդիրը, որ լիովին սխալ հասկըցուած են «տառագարձական» եւ «լեզուարանութեան օրէնքները»: Կարեւորը հետեւեալն է:

Երբ նախ Բայթ, ապա Սէյս Hittite կոչե- ցին այն աղլը՝ որուն կ'ընծայէին այս պատ- կերագրները, եւ որ յետոյ ընդհանուր յոր- ջորջանք եղաւ (— թէ եւ եղան հակառակողք, որոնք կ'անուանէին «ասորա-կապաղաով- կեան», «անատոլեան», «կիլիկեան» եւն —) այն պաղափարաւ էր թէ ասոնք այն աղլէն կամ այն մեծ պետութեան շրջանէն են, զոր Եգիպտացիք Խ-տ կը կոչեն: Երբայցիք ալ կը գրեն Խ-ք (ասիէ Եք, եւ ըստ յունին Գեա-), Ասորեստանցիք ալ գիտեն Խատու(ի), ինչպէս մեր Նախահայք կամ Ուրարտացիք Խատ(ի) (բեւեռդր. Է = Ս եւ Խ ալ եւն): Հա-

տաց այն հին մեծ պետութեան մասին բնական է որ Եգիպտացւոց յիշատակարանաց մէջ տեղեկութիւնք ըլլան եւ անոնց արքայք կը յիշուին արդէն 1500էն, երբ Եգիպտացիք երկար կռիւներ ունէին Պաղեստինի, Ասորւոց եւն աշխարհաց համար նաեւ շատ աւելի կանուխէն: Հետզհետէ կը պայծառանայ թէ հիւսիսային Ասորւոց՝ բայց նաեւ հիւս. Միջագետաց եւ աւելի ալ անդին տիրող Միտանի պետութիւնն ա՛յնչափ հզօր էր որ կրնար արդելք ըլլալ Փարաւոններու արշաւանաց, եւ եթէ Տուտէս Ա. կը յաջողէր իսկ Եգիպտոս հասնիլ, Տուտէս Գ. ստիպուած էր արշաւանքներու մեծ շարք մը կազմակերպել Ասորիքի համար, եւ թէեւ նուաճած է նաեւ Հիւսիսային Ասորւոց մէջ մասը եւ առած Կարկեմիշը, բայց պահել կ'երեւայ չէ կրցած, սահմանն ըլլալով Որոնդէսի ստորին ընթացքին վրայ: Յաջորդ դարերուն ալ շարունակուած են յարաբերութիւնք, եւ հիւսիսային Ասորիք կանուխէն մտած էին Հատաց իշխանութեան տակ: Եգիպտական-Հատան յարաբերութեանց այս շրջաններէն կարեւոր յիշատակարաններ ալ կան: Եգիպտացւոց ԺԸ. հարստութեան (իբր 1600—1400) ճիշդ վերջին արքայի՝ Ամենուսիս Գ. զիւանին ազիւսագիրք, որունը գտնուելու տեղէն առեալ էլ-Ամանայի ազիւսագիրք կը կոչուին¹³ կը պարունակեն այս Փարաւոնի եւ իւր հօր Ամենուսիս Գ. ի շատ մը կարեւոր քաղաքական թղթակցութիւններ Ասիոյ արքայից եւ փարաւոններու հարկատուներուն ու կուսակալներու: Ընդհանրապէս բարեկան լեզուաւ — արդէն այն ԺԵ. դարու տարածուած իբր քաղաքակրթական եւ զիւանագիտական լեզու, թղթերու մէջ կան՝ ինչպէս յիշեցինք նաեւ թղթեր Միտանի պետութեան լեզուաւ, որուն Գուշրատտա արքայն իւր գուստրը կնութեան կուտայ Փարաւոնի, եւ դարձեալ Արծապի կամ Արծաւա (Արգաւա) լեզուաւ, որուն արքայն է այս միջոցին «Տարխունդարաւ»: Ուր ալ ըլլար այս Արգաւա եւն (Ենսէն կը կարծէ Կարկեմիշի աշխարհը՝ «Հատք», 221 էն) այլք՝ պէսպէս, մինչեւ իսկ Հայոց անագանագոյն «Արծափ» գաւառը համեմատուած է, յայտնի է թէ ինքնուրոյն բայց միանգամայն Հատաց «մեծ» արքային գաղնակից աւատականներէն է, ուստի ընդհանուր առմամբ «հատան» երկիրներէ: Շատ թղթերու մէջ կուսակալք

կը դանդաղան ու կը ծանուցանեն Հատաց արշաւանքները, նոյնպէս Ամովհրացւոց եւն: Եգիպտական ԺԹ. Հարստութեան շրջանէն (իբր 1350—1200) ամէնէն աւելի նշանաւոր եղած է Ռամսէս Բ.՝ երկար թագաւորութեամբ ու մեծամեծ շինութեամբք: Այս շրջանէն գտնուեցաւ կարեւոր գաղնագիր մը Ռամսէսի եւ Հատաց Խ-տ-ս-ր (ընթերցուած իբր «Սատուսեր», «Սատուսի», այլք «Սատասար» եւն, ըստ Վինկլէրի նոր բնագրաց՝ «Սատուշի»), այն «Մեծ» արքային ուրեմն՝ որ խափանեց Ռամսէս Բ. ի յառաջխաղացութիւնը Ասորիքի մէջ. այս արշաւանաց զլիաւոր ճակատամարտը մղուած ըլլալով ի Կադէշ՝ Որոնդէսի վրայ: Հոս ալ հաշտութիւնը կ'ամրապնդուի ինճամութեամբ, եւ կը կնքուի այն գաղնագիրը՝ որ, ինչպէս կ'ըսուի Եգիպտական բնագրին մէջ՝ գրուած էր արծաթի պնակիտի վրայ, եւ որուն Եգիպտականը՝ քանդակուած գտնուեցաւ Կառնակի մեհակնագրաց մէջ¹⁴: Այս իւր տեսակին մէջ ալ հնագոյն գաղնագիրը կարեւոր է բովանդակութեամբ ալ, ուր կը յիշուին Հատաց եւ գաղնակցաց բազմաթիւ անուններ աշխարհաց, քաղաքաց, բազմաթիւ գիւղ եւն. բայց ճիշդ Եգիպտական գրութեան կերպն իսկ՝ ինչպէս ծանօթ է՝ բաւական զժուարութիւն կը պատճառէ եւ անոր համար մեկնութեանց մէջ բաւական տարբերութիւնք կան: Կը բաւէ իբր օրինակ՝ Հատէ աշխարհի գլխաւոր գիւղ («Ռէ») քաղաքը, որ մայրաքաղաք մըն էր, գրուած «Ի(ա)-ր-ն-ն», որուն մասին բաւական պէսպէս են մեկնութիւնք: Նմանութեան կողմանէ զիւրին էր մտածել Լիւկիացւոց «Աոննա» (Քսանթոս), ինչպէս որ Եգիպտացւոց «Պ-ի-ր-կ» գրածը նման է Պամփիլիացւոց «Պերգէ»ի: Բայց նման կան ուրիշ-անուններ ալ. եւ Ենսէն իրաւունք ունի անշուշտ պնդելու թէ պէտք չէ չիտթիլ այս նմանութիւններէն («Հատք», էջ 229 էն), մանաւանդ որ Հատաց գաղնակիցք՝ որ կը յիշուին՝ բայ ի Լիւկիացիներէն՝ Տաւրոսի արեւելակողմանց ազգերն են: Ինքը մէկտ էր անոր համար այս «Ի(ա)-ր-ն-ն» կշռել նոյն իսկ — իբր կարելիութիւն — ապագայ Փոքր-Հայոց հարաւային սահմանաց մէջ եզոյզ «Արանէ» քաղաքը, ինչպէս այն «Պ-ի(ա)-ր-կ»

¹³ Հմմտ. Bouriant ի Մասպերոյի Recueil, XIII, 157 էն. Մաքս-Միւլլէր, «Գաղնագիր Ռամսէսի Բ. եւ Հատան արքայի», ի Տեղեկագիրք Փոքրաս. Ընկ., 1902, Ե. հայ թրգմ. թերութեամբ՝ Սէյսի վերայի-չեալ գրաց մէջ՝ ԲնՍ, Բ., 3, 1900, էջ 202—206 էն:

¹⁴ Հմմտ. ի միջի պլոց՝ J. A. Knudtzon, «Էլ-Ամանայի Ազիւսագիրք», Լայպցի 1907:

համարիլ (հմմտ. ր = h հայերէնի մէջ եւն) սպաղայ Գամրաց Արկա քաղաքը՝ Մելիտանոյ շրջանին մէջ: Այսօրով կ'երեւայ «Ս-ր-պ» (Սարպա) քաղաքն ըլլալու Գամրական «Հերպա» («Էրպա») կամ «Երփա»՝ Մաթակայ արեւելակողմը, եւ եթէ եզիպտ. «Ռ-հ-ս-ն» ինչպէս Ենսէն կը մեկնէ, հաւանօրէն նոյն է Ասորեստանեայց յիշած «Լուխու» (Եգիպտացիք «ը» կը դրեն օտարաց «լ» ձայնն ալ)՝ Մելիտանոյ շրջանին մէջ (Մարգոն, Տարեգր. 191), կը հետեւի թէ Երփա-Մելիտանէ զիծն էր Հատաց նաեւ այն ատեն դորութեան բուն կենդրոնը: Վինկլէրի պնդումը ցուցուցին թէ Բողաղքօյի աւերակներն են՝ ուրեմն աւելի ալ հիւսիս՝ Հատուշիլի մայրաքաղաքը, եւ անունը նոյն իսկ սարդ «Քաղաք Հատուի» (altu Ha-ut-ti). ուստի հոն ալ գտնուած են զիւանական ազիւսագիրք, բայց նաեւ ի Կիւլթեիէ (Կեսարիոյ արեւելակողմը)՝ որ ուրեմն նոյնպէս կարեւոր կեդրոն մըն էր (անո՛ւնը): Եւ թէ որչափ ինդիքը կան՝ կը բաւէ ցուցնել այն Եգիպտացւոց Ki-d-ve-de-ne գրած աշխարհն, ուսկից էր Հատաց արքային զշխոյն, որուն զլիաւոր գիւղն էին «Ի-ս-ի-ր» (= «Իշխարա») եւ որ Հատաց զլիաւոր գաղնակից կ'երեւայ: Նորագիւտ ազիւսագրերու մէջ ալ գաղնակից կամ աւատական աշխարհաց մէջ կ'երեւայ «Կիդուադնա» (գրուած «Կի-իդ-ու-վ-ադ-նա»): Ենսէն կը մեկնէր իբր Kiswadan, եւ կը կարծէր թէ նոյն ըլլալու էր Կոմմաղի-նեայ այն «Կիստան»ի հետ՝ զոր Տիգրատուղի-նեայ այն «Կիստան»ի հետ՝ զոր Տիգրատուղի-նեայ այն «Կիստան»ի հետ՝ զոր Տիգրատուղի-նեայ այն «Կիստան»ի հետ՝ զոր Տիգրատուղի-նեայ այն «Կիստան»ի հետ: Իհարկէ Կոմմաղի մէջ, եւ ուր (այսօր Գ. կը յիշէ Կոմմաղի մէջ, եւ ուր (այսօր Գ. կը յիշէ Կոմմաղի մէջ, եւ ուր (այսօր Գ. կը յիշէ Կոմմաղի մէջ, եւ ուր (այսօր Գ. կը յիշէ Կոմմաղի մէջ) տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտն (743ին) ընդդէմ Ռուրարտեանց Սարգուրի եւ իրեն գաղնակցաց դէմ (արքայք Միլիդի, Կոմմաղի, Գուրգուամի եւն): Լէման («Հայաստան», էջ 483) այսօր ալ կը գտնէ ասոնց անուններն՝ արդի Կիւլտամ եւ Սարփաթ¹⁵: Ուրիշները սակայն այլազգ կը մեկնեն, եւ Յիմմեոն (հմմտ. նաեւ ՀԱ, 1900, էջ 22) Եգիպտական «Կ-տ-վ-տ-ն» գրութիւնը՝ «նորեզիպտ. արտարերութեամբ Kadavaan»՝ կը համարի նոյն յետնոց Katpatukhi, ուստի «Կապուպուվիտ» անունն հետ: Կը թողունք յիշել ուրիշ մեկնութիւններ, եւ ուրիշ ինդիքներ: Թերեւս տակաւին «մեծ» Հատէ պետութիւնը գոյութեան ունէր Ռամսէս Գ. ի օրով ալ, իբր դար մ'աւելի ուշ (1200ին մօտերը), որուն ձեռք

գրել ինկաւ «Հատէ» աշխարհին իշխանը: Պատկերաց վրայ սակայն¹⁶ ասի տարբեր խուրով (տափարակ խոյր, որ կայ պատկերագրաց մէջ մասին մէջ ալ) կ'երեւայ, տարբեր այն «սրակտուց» խոյրէն Սատուշիլի եւն: Իսկ ի վերջոյ այս միջոցէն քիչ մ'ետքը ա՛յլ եւս գոյութիւն ունենալու չէր այս Հատաց «մեծ» պետութիւնը, կամ այն տիրող ազգին՝ որ իբր 1500ին Ն. Ք. ապագայ Գամրաց հիւսիսակողմն իւր նիստն ունէր, որ հետզհետէ զերիշտող կրցաւ ըլլալ այլեւայլ «հատան» աշխարհաց եւ իջաւ տիրեց հիւսիսային Ասորւոց եւն՝ գոնէ մինչեւ Որոնդեայ հովիտը: Յամենայն դէպս երբ Ասորեստանեայց Տիգրատուղիքսար Ա. իւր արշաւանքները կ'ընէր դէպ ի Եգիպտոս կրկին ափուները (1100ին մօտերն՝ ըստ սովորական հաշուի, դար մ'ետքը՝ 1000էն քիչ յառաջ ըստ Լէմանոյ), կան հոն Խառտացիք, բայց նաեւ Կոմմաղիցիք, Մոսորք, Տապաղ եւն եւն, միով բանիւ՝ ո՛չ միահեծան պետութիւն մը, այլ բաժնուած պետութիւններ եւ ազգեր այն շրջանակին մէջ՝ ուր այս պատկերագիրք ամէնէն աւելի հոծ կը գտնուին:

9.

Ազգի մը վերջին նիստը, այն՝ որուն կրցաւ իւր անունը տալ վերջնականապէս, միշտ գանազանելու է իւր ազգաբնակչան նստէն: Երկու գաղափարներն՝ որչափ ալ սերտ անշուքութիւն ունին, բոլորովին համագոր չեն յաճախ: Եթէ ճիշդ է այս քիչ շատ ամէն ազգի համար, աւելի եւս ճիշդ է այն ազգաց համար՝ որոնց քաղաքական կեանքը տկար եղած է, եւ մանաւանդ յաճախ գրացի տիգրակալութեանց գերիշխանութեան ներքեւ: Եւ մենք միշտ ստիպուած ենք քաղաքական «Հին Հայաստանը» գանազանել ազգապարական Հայաստանէն. մեր պատմութեան իւրաքանչիւր էջը վկայ է այս իրականութեան:

Աւելի եւս գանազանելու ենք վերջին նիստը՝ ազգի մը նախնական եւ մանաւանդ նախապատմական նստերէն: Մեր ինդիքն մէջ նշանակութիւն չունին հայ ցեղերու նախնական յարաբերութիւնքն եւ յարակից ինդիքները, անո՛վ որ Հայք իրենց վերջնական «Հին Հայաստանը» կրցան կազմել միայն՝

¹⁶ Հմմտ. օրինակ Ռ. Լկոսիս, «Յիշատակարանք Եգիպտոսի» եւն, Տիւս. 209, եւ այլուր:

¹⁵ Վերջինս ուղղակի եփրատի վրայ, Կիւլտամ գետէն քիչ մ'արեւմտակողմը, Շամշատէ 20—30 քիլոմետր աւելի վար:

երբ Եփրատէն ալ անդին յառաջացան կամ մղուեցան: Եւ եթէ Հայք դարեր ալ յառաջ բնակած են Աղիւսի ափանց մօտ, եթէ (ըստ Ենսէնեան տեսութեան) նոյն իսկ բնիկ «Տայ» երկիր էր «Հատ»եան «Կատպատուկա» (յետոյ՝ Գամիրք) եւ «Կատաւոնիա», եւ առ հասարակ հին Կիլիկեան, իւր նախկին սահմաններով (մինչեւ Եփրատ եւ Աղիւսէն ալ անդին՝ դէպ ի հիւսիս), պատմական այն շրջանին երբ «Հին Հայաստանն» կազմուեցաւ իւր վերջին ձեւով, Հայք չկրցան — եւ պատմական պարագայից բերմամբ չէին ալ կրնար — իրենց անունը տալ այս աշխարհաց, ուր ի միջի այլոց՝ Գամիրք եկած նստած էին ո՛չ միայն հին Հատեանց ա՛յնչպի յիշատակարանօք լի երկրին մէջ, այլ նաեւ կրցան տիրել նաեւ Եփրատայ կից այն մասանց՝ որոնք աւելի իրաւամբք Ուրարտեանց աշխարհը բռնող Հայոց պիտի վերաբերէին եւ Հայաստանի մաս ըլլալու էին: Լաւագոյն օրինակ է վերոյիշեալ Կատաւոնիա եւ «Միլիա» (Մելիտանէ, ապագայ առաջին մայրաքաղաք հռոմէականք «Փոքր-Հայոց»): Երբ Ուրարտացիք իրենց իշխանութիւնը կը տարածեն՝ գոնէ մասնական արչաւանքներով՝ մինչեւ Եփրատ, ամէնէն աւելի գործ ունեցած կ'երեւան Հատաց (Ha-a-te) եւ ի մասնաւորի Մելիտի արքայից հեա (Me-li-ta-a-ni): Արդէն Մենուաս (800—780) Բաբելի արձանագրութեան մէջ կը յիշէ ինչպէս Ծոփքը (Supa), նոյնպէս Հատքն ու Մելիտը, որոնց յաղթած կ'ըսէ: Նոյնպէս Արգիտտիոս (780—755) կ'արչաւէ Հատաց եւ Մելիտի դէմ, եւ զարձեալ Սարգուր Բ. (755—730): Յաջորդ ժամանակաց մէջ, երբ Տիգրատերիկեսար Բ. մը կը սպառնար խորտակել Ուրարտուն եւ տակաւին մնացեալ Փոքուն Ասիոյ մէջ գերիշխող Հատերը, կը տեսնենք որ զաշնակից են այնուհետեւ եւ բախտակից Հատք եւ Ուրարտու, զեկալար ըլլալով Սարգուր: Արբաղի ճակատին մէջ (743) կը պարտուին զաշնակիցք եւ Արբաղ կ'անուի (Հայկպի եւ Քիլիսի մէջ): Յաջորդ հատեան զաշնակիցք (գլխաւորաբար արքայք Միլիտի, Կուսմուխի, Մարկաչի) կրկին խորտակուեցաւ «ի Կիտան եւ Խալպի»՝ Կուսմուխի (յետոյ՝ Կուսպենէ) աշխարհին մէջ (735ին) եւ Սարգուր կը վախճի «մինչեւ ցիւսմուրջս Եփրատայ», որ իւր «արքայութեան սահմանն» է: Աւելի հզօր զօր զօրավար Սարգունի (722—705) դէմ նախ կը փորձէր Հուսասա Ա. զաշնակիցի մէկ կողմանէ արեւելեան ազգաց

(Մաննացիք եւն) եւ միւս կողմանէ Տապաղացուց (արքայ Ամբարիս) եւ Մուքացուց (արքայ Միլգաս) հեա, որոնք ցայնվայր կը բնակէին Գամրաց աշխարհին մէջ: Սարգուն, կ'ըսէ, այնպէս չարաչար ջախջախեց Հուսասա Ա. ն, որ յուսահատ անձնամահ եղաւ (714ին): Գերեց Ամբարիսը, եւ նաեւ Մուքաց աշխարհ մտնելով ամբողջութեամբ կանգնեց Ուրարտեանց դէմ: Նոյն փորձը կ'ընէ Արգիտտի Բ. (714—685) Ուրարտեանց, եւ իւր գլխաւոր զաշնակիցն է Մուսուլլու՝ արքայ Կուսմուխի, որմէ է նշանաւոր հատեան արձանագրութիւնը յԱսլան-թեփէ՝ Մելիտանէի մօտ: Սարգուն կ'ըսէ, կը նուաճէ բոլորովին Կուսմուխն ու Մելիտիան (708ին), եւ բոլոր երկիրները մինչեւ Տաւրոս, եւ նաեւ Կիլիկեան: Եւ ասով վերջ առած կը համարուի Հատեան տիրապետութիւնը Տաւրոսի ամբողջ արեւելակողմը: Սակայն Կիլիկիա այնուհետեւ ալ մնաց ընդարձակ սահմաններով, եւ իւր արքայից ոմանք տակաւին կարեւոր դերեր կը կատարէին. այսպէս՝ երբ Մուսուլլուսի միջնորդ կ'ըլլար Կիւրքասարայ եւ Լիւտացուց Աղիտտայ միջեւ (ըստ Հերոդ., Ա., 74), կամ երբ՝ հաւանաբար Կիլիկեան արքային օգնութեան գալով (ըստ մեկնութեան Ենսէնի) Նարուքոզոնոսոր Կարկեմիշի մեծ ճակատամարտին մէջ կը վանէր Եփրատացուց Նեքսոսովը (605ին): Նաեւ Աքամենեանց ժամանակ Կիլիկիա կը հասնէր մինչեւ Աղիւս եւ Եփրատ, որով՝ Գամրաց եւ Հայոց («Արմանիա») միջեւ, Եփրատէն (Մելիտանէի քով) անդին: Կիլիկիոյ մաս մնացին ուրեմն երկար ժամանակ ինչպէս բնականաբար Կատաւոնիա (= «Հատ»աստան)՝ նոյնպէս Մելիտանէ (Հերոդ., Ա., 72. Ե., 52 եւն), ինչպէս որ Կիլիկիոյ մէջ էր նաեւ Մաթակ գլխաւոր քաղաքը (Ստրաբ., ԺԲ., 534), ապագայ Գամրաց մայրաքաղաքը, զոր Հայք ալ՝ նաեւ զարեր ետքը՝ կը պահանջէին թէ իրենցն է նախնաբար (հմմտ. Բուզանդ, Ե., լր. թո՛ղ Խորենացու ծանօթ գրոյցը՝ Արամայ մասին): Միւս կողմանէ նոյն այն «Արմանիա» սատրապութեան ժամանակ Կատաւոնացիք ցրուած էին նաեւ Եփրատայ արեւելակողմը, եւ Ստրարոնը յայտնի կ'ըսէ թէ բռնած էին նաեւ Եկեղեաց գաւառը եւ մօտակայքը (Ստրաբ., ԺԲ., Ժգ., 5): Յետագեքանդերեան շրջանին, հաղիւ թէ Գամիրք հիմնեցին իրենց թագաւորութիւնը, — որուն մեծապէս գործակից եղան հայ իշխանք (որդի

Արիարաթայ՝ արդէն 301ին կը զրուէ Գամիրքը, բայց հարաւայինը միայն. Դիոդ., ԺԸ., 16) — առաջին իրական Գամրաց արքայն՝ Արիարաթ Գ. (255—220) կը յաջողի կցել Կատաւոնիան, որ 286ին Ն. Ք. տակաւին Կիլիկեան էր: Յաջորդ դարուն միայն յաջողեցաւ Չարեհի՝ արեւմտեան Հայաստանի կամ Ծոփաց արքային՝ Կատաւոնեացիներէն առնուլ Եկեղեաց գաւառը եւ Անտիգաւրոսի կողմերը (Ստրաբ.): Տիգրան Մեծ, որուն օրով պաշտօնական «Հին Հայաստանը» վերջնական ձեւն առաւ, Կապադոկիայէն անջատելով Մելիտանէն ու շրջանը՝ կցեց Ծոփաց: Սակայն Հայոց դժբախտութիւնն ա՛յն եղաւ որ իրաց վերջնական կարգադրութեան ատեն Եփրատէն անդին չկրցաւ պահել նաեւ ազգազօրէն հայ երկիրներու մեծագոյն մասը: Եւ Տիգրան Մեծ իսկ՝ Պոմպէոսի հեա կուած զաշմարք (66ին Ն. Ք.) ստիպուեցաւ հրաժարիլ ո՛չ միայն Մելիտանէն շրջանէն, այլ նոյն իսկ Ծոփաց բաժնէն: Վերջինս՝ որ մատնութեան վարձ պիտի ըլլար Տիգրանայ Կրսերոյ՝ նոյն իսկ տրուեցաւ Գամրաց արքային: Հայք Ծոփաց բաժինը կրցան վերստին Մեծաց Հայոց կցել վերջնականապէս միայն դար մ'ետքը (66ին Յ. Ք.) Տրդատայ Պարթեւի ատեն: Իսկ Մելիտանէ մնաց Կապադոկիան եւ հռոմէական կարեւոր դորանիստ մ'եղաւ այն վայրկեանէն ի վեր՝ ի պաշտպանութիւն սահմանաց, ընդդէմ վտանգի Պարթեւաց, յօդուտ յաճախ՝ բայց նաեւ նոյնչափ ի վրաս Հայոց, որք երկու տիեզերակալութեանց մէջ դժուարին դիրք մ'ունէին: — Այսրեփրատեան եւ անդրեփրատեան այս աշխարհաց համառօտ պատկերս ալ կը յուսանք կը բաւէ ապացուցանելու ազգի մը նախանստերու եւ վերջին նստին, ազգազրական եւ քաղաքական տարածութեան սահմաններու մասին մեր ըսածը:

Ինչ որ ըսինք կամ տեսանք Մելիտանէի շրջանին մասին (յետագայ՝ Բ. Հայք), նոյնը պիտի ըսենք անոր հիւսիսային սահմանակից եւ բախտակից աշխարհաց համար ալ, Աղիւսի ազդերական կողմաց մինչեւ Գայլի հայաբնակ հովիտները (ապագայ՝ Ա. Հայք): Հոն իրերը արդէն այլազգ չէին՝ Հատեանց եւ նաեւ յաջորդ շրջաններուն, ինչպէս նախնաթաց համառօտ պատկերէն ալ կ'երեւայ, թէ իսկ խոր հնութեան ժամանակ քիչ մ'աւելի մուտք են՝ անո՛վ որ աւելի քիչ կը յիշուին Ուրարտեան եւ Ասորեստանեան արձանագրութեանց

մէջ, ապագայ «Հին Հայաստանի» հիւսիսարեւմտեան դժուարին կողմերը դուրս ըլլալով հին աշխարհի հաղորդակցութեան գլխաւոր գծերէն: Եթէ Աղիւսի ազդերականց աշխարհը կը յիշենք հոս առանձինն այն պատճառաւ է որ չառարկուի մեղի թէ ճիշդ այս՝ մեր խնդրոյ համար կարեւոր՝ կողմանցս նախապատմական շրջանի մը մասին յայտնուած կարծիք մը կը մոռնանք: Այս կարծիքը կ'ընդունի թէ ճիշդ այս տեղերն եղած ըլլան վերջին կայանը Հայոց կարեւոր տարրի մը՝ Արմէններու: Ի մասնաւոր կրէջմէր երեւան հանել փորձեց «Արմենեան» Հայոց շուրջ կայանները, որոնք՝ իւր թրակեան-փոխգական տոհմ մը՝ Բոսպորն անցիւնէն ետքն դէպ ի արեւելք աւելի հիւսիսային դիմ մը բռնած պիտի ըլլան, իւրաքանչիւր երկարանիստ կայանին թողլով իրենց անունը: Եւ այս կայանները կը ցուցնեն ըստ կրէջմէրի՝ «Արմինիոն» լեռը արեւելեան Բիւթնիոյ մէջ, «Արմենէ» նաւահանգիստը՝ Սինոպի մօտ, եւ «Արմենեան» լեռը՝ Փոքր Հայոց մէջ Աղիւսի ազդերականց վրայ: Մենք աւելորդ կը համարինք մանրամասնութեանց մէջ մտնել, եւ ո՛չ ուղեղծիս մասին դիտողութիւն ընել, թէ եւ քանի մը՝ այլուստ վիճական՝ անուանց վրայ հիմնուած ուղեգիծը շատ խախտու է: Աւելի խախտու է այն հիմը՝ զոր ուրիշ դիտնական մը յառաջ կը բերէ իրրեւ հեաք Արմէններու ուղեղծին, այն է՝ փոխգական այլեւայլ արձանագրութիւնքն ի Գամիրս, օրինակ՝ ի Պտերիա Գամրաց (յետոյ Արեւելեան Գաղատիոյ՝ Աղիւսի վերջին ընթացքին արեւելակողման): Եւ ասոնք նոյն իսկ փոխգական վերջին շրջանէն կ'ըսուին, նոյն իսկ Ն. Ք. դարէն (Ն. Ք.) ժամանակ մը՝ որ շատ տարապայման է տակաւին այս կողմերը՝ գոնէ ազգովին՝ բնակող Արմէններ փնտտելու: Չմոռնանք որ Պտերիա կ'իյնայ այն շրջանին մէջ (Բողազքէօյ-Իւլիւկ), ուր Հատեան ամէնէն աւելի հնագոյն եւ մեծագործ յիշատակարանք կը գտնուին, որոնք շատոնց մտադրութեան արժանի եղած էին. իսկ նորագոյն պեղումնք ի Բողազքէօյ (այժմու ճամբով 5 օր Անկիւրիոյ արեւելակողմը՝ դէպի Ամասիա ճամբուն վրայ), ցուցուցին թէ հոն էր Հատեանց երբեմնի տիեզերակալութեան կենդրոնը, եւ գտնուած են հազարներով իսկ աղիւսազիրներ՝ Հատեանց մայրաքաղաքին դիւանէն, գոնէ Տէլլ-Ամատնայի ժամանակէն (ԺԵ. դար Ն. Ք.)՝ հատեան եւ բարեւական լեզուներով,

սեան բերդը, եւ անոր համար իրենց դէպ ի արեւմուտք ուղւոյն զիծն ըլլայ՝ հիւսիս-արեւմտեան սահմանակողմերուն համար՝ իբր կարին-Երզնկայ-Գերջան, եւ այն ուղղու-թեամբ մտան Գամրական աշխարհները, եւ վերջնականապէս կործանեցին (676ին) Մի-տասեան հարստութիւնը՝ որ կ'ըլլէր Փոխ-զացւոց եւ Մոսքաց վրայ: Կիմմերացւոց շար-ժուան արդէն արդիւնք էր Պոնտոսի հիւսիսոյ եւ արեւմտեան վերնափանց աղբայ շարժում-ներուն, եւ շարժման մէջ մտան սկողոտեան Ալիւթացիք եւ Թրակեան այլեւայլ տոհմեր, որոնք Փոքր Ասիա մասն եւ վեր ի վայր ըրին այլեւայլ կողմանէ, մանաւանդ նաեւ արեւ-մուտքէն (Բիւթնիայք եւն) եւ ասով մղե-ցին այն կողմանց ազգերը դէպ ի արեւելք: Եւ երբ Լիւզացիք զօրացան եւ կրցան գերել-խան ըլլալ Աղիւսէ անդին բովանդակ Փոքուն Ասիոյ եւ ետ մղել Կիմմերացիները, վեր-ջինքս նորէն դարձան Գամրական աշխարհ-ները. եւ այսպէս Թրակեան-Կիմմերական շփոթութեանց ատեն իրենց վերջէն հայրենիք գտնող Գամիրք (= Կիմմերացիք, արձ. Gim-mirri, «Գոմեր», որ կը նշանակէ «հիւսիսա-կան», այլեւայլ տոհմեր) իրապէս պատճառ եզան այդ նախապէս ընդարձակ մտօք «Կիւլ-կիա» աշխարհաց բնակչաց զիմելու դէպ ի Ռւրարտու, ըլլան Հատք, ըլլան՝ անոնց հետ խոնոնուած՝ Արմէնք, ըլլան ուրիշ տոհմեր, ինչպէս նոյն իսկ Կիմմերացւոց մէկ մասը: Թողունք սակայն այս ամէնը: Պատմական ժա-մանակի մէջ Հայք՝ երբ կրցան ստեղծել Արեւելեան եւ Արեւմտեան (Ծովաց՝ ընդար-ձակ մտօք) թագաւորութիւնները (190 Ն.Ք.) կրցան նաեւ Եփրատայ վերին բազկին արեւ-մըտակողմը ստեղծել «Փոքր-Հայք» մը: Բայց վերջինս սպառնալիքի տակ էր Պոնտոսի կող-մանէ՝ նոյն իսկ ծագման օրէն եւ Փառնա-կայ Բ. կը յաջողէր կատարել — քանի որ նոյն իսկ Փոքր Հայոց «կուսակալը» Միհրգատ կող-մակից էր — եթէ փոքրասիական բոլոր դաշ-նակիցք (Գամիրք, Պերգամոն եւն, նաեւ Մեծ Հայք) առջեւ չառնուին անոր աշխարհակալու-թեանց (180ին): Դար մը տեւեց այս վիճակը, բայց Միհրգատայ Մեծի օրով Փոքր-Հայք եւ Կողքիս անցան Պոնտոսի, ուստի Տիգրան Մեծ՝ կցելով Արեւմտեան Հայաստանը, չէր կրնար կցել նաեւ Փոքր Հայքն ամբողջովին: Եւ Տիգրան, Պոմպէական դաշնագրութեան ա-տեն, երբ ստիպուած էր ետ ալ ոչ միայն Մելիտինէն, այլ նաեւ Ծովքը, բնականապէս

չէր կրնար առնուլ Փոքր-Հայքը՝ որ պոնտա-կան էր եւ արդէն իրեն չէր վերաբերեր, թո՛ղ թէ աւելի անդին: Փոքր-Հայք մնաց անուա-կան իշխաններու տակ՝ իբրեւ հոռոմէական ձեռնակերտ, եւ երբ Հոռոմայեցիք բաժնելով Պողմոնական Պոնտոսը, — որուն մաս եղաւ եւ մնաց ամբողջ Կողքիսնէ՝ նորակառոյց Սե-րաստիայով — աւատ տուին Պողմոնի տան, ժամանակ մ'անոնց անցաւ Փոքր-Հայքն ալ, մինչեւ որ դար մ'ետքը՝ ամէն այս աշխարհք ի միասին ձուլուեցան Կապադովկիոյ ըն-դարձակ նահանգին մէջ (Փոքր Հայք 64ին Յ. Ք.): Հայք կրցան Ծովաց աշխարհները նորէն ձեռք բերել, բայց այս հիւսիսակողմը՝ Բարձր Հայոց գաւառներէն անդին չկրցան երբեք այնուհետեւ տիրել որեւէ ժամանակ: Դիոկղետիանեան բաժանմանէն նոյն իսկ դար մ'ետքը միայն Սերաստիա-Սատաղա շրջանը բաժնուեցաւ իբր ուրոյն մաս Փոքր Հայոց (Ս. Հայք)՝ զատուելով Մելիտինեայ շրջա-նէն (Բ. Հայք) Թէոդոսի Մեծի օրով (378էն քիչ ետքը): Սերաստիա ուրեմն — դարերով պոնտական ըլլալէն եւ իրեն մայրաքաղաք ունենալէն ետքը զնէոկեսարիա — կրցաւ Հոռոմէական-Հայ աշխարհարածնի մայրաքա-ղաք ըլլալ միայն ճիշդ այն ատեն, երբ բուն «Հին Հայաստանը» կործանելու վրայ էր (բա-ժանուին Յունաց եւ Պարսից մէջ՝ 387ին): — Ահա հարեւանցի ուրուազձեալ պատկեր մ'ալ փոքրասիական եւ հայական գաւառաց՝ Եփրատայ վերնաբազկին վրայ, որուն ար-դիւնքն ամենեւին չի տարբերել նախընթա-ցէն՝ Մելիտինեան շրջանին եւ այսօր — եւ անդրեփրատեան աշխարհաց մասին մեր տե-սածէն:

(Շարունակելի:)

Վ Ա Ն - Տ Ո Ս Պ Ի Վ Ա Ն - Գ Ե Բ Ը

(Շարունակութիւն:)

Շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կը բո-վանդակէ հետեւեալ յիշատակարանը 1318ին եւ յաջորդ ժամանակին Վարազայ մէջ եղած անցուդարձերու նկատմամբ՝ «Փառք... որ հասոցց զիս յաւարտ մա-տենիս... Արդ յամս վերադիտողութեան եր-ջանիկ հողերու Տեառն Չաքարիայի Հայոց գիտապետի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հողէկիր վեհիմաստ հովուապետի

Տեառն Պետրոսի եւ (Երկրորդի) նորին Յո-վասափի գրեցաւ տառս աստուածային ընդ հովանեաւ Ս. Նշանիս Վարազայ յոյժ տառա-պանաք եւ նեղութեամբ ձեռամբ անարժան կրանաւորի Յակոբի ի թուիս հայկազեան տուարիս Չկի յայտ ամի, յորում ծփին ամենայն երամք քրիստոսափառաց ի շնչմանէ նետողական ազգին Ղարբանդաղուլն զանի, վիչելով ի նա սատանայ՝ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւա-տոցն որ ի Քրիստոս եւ նշան կապոյտ հրա-մայեաց կարել ի վերայ թիկանց հաւատացե-լոցս: Եւս առաւել ի կրանաւորացս հարկ առնուին առանց Ղանի հրամանին. յետոյ երկուս երանեալ երջանիկ հայրապետն Չաքա-րիայ հետ Ղանին զնացեալ մինչեւ ի Բարե-լոն ամ մի ողջոյն եւ առելիս առեալ ի նմանէ զկրանաւորքս եւ զբահանայան ազատեաց ի հարկապահանջութենէ: Այլ եւ յաշխարհա-կանացն եւ ի աղայոցն առնուին: Որոյ զար-դիս խաղաղական կենաւք շնորհեցէ նմայ Տէր եւ իւրոցն ամենայն եւ զելիցն յիշատակ աւրհնութեամբ ի Քրիստոս:

Եւ յայտ ամի զարուեն առին զհարկն եւ աշունն Ղանն մեռաւ: Եւ այլ եկին ոմն անուն Աղլաղու, Սինթամուր եւ Հասանթամուր ՌԳՃ մարդով եւ կրկին հարկ առին յոյժ ան-չափ եւ ոչ ոք ընդդիմացաւ նոցա: Եւ վանո-րայքս որ ազատ էին, զոր ըմբռնեցին անհնա-րին տանջանաք շարչարեցին եւ անչափ դա-հեկան առին. մանաւանդ սուրբ ուխտս մատ-նեցաւ ի ձեռս նոցա. յանկարծակի զաղտարար եկին յերեկունն եւ ամենեքեան փախեաք եւ զորս ըմբռնեցին՝ անհնարին տանջեցին եւ ոչ կարեմք պատմել եւ քաղաքի Տաճկնին բա-ղում ինչք տուին եւ հաղիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա: Եւ այլքս որ փախեաք, այլ չիշխեցաք գառնալ ի վանքս զի հանապաղ գտիւ եւ զգի-չեր ի խնդիր Ելանէին մեղ եւ մեք անարե-կեալք ի նոցանէ անհիւ եւ զողութեամբ կէաք զցայդ եւ զցերեկ ի սուրբ լեռինդ ի խորչս եւ ի ձերպս վիմաց եւ նոքա ամեն աւր գային եւ գեկեղեաց գոներն եւ զկեցերոյն զամենն բա-ցին եւ յաւարի տարան զինչ որ գտաւ: Բայց սուրբ Յոհաննիսայ գուռն միայն մնաց, վասն զի ճգնազդեաց փակակալս մեր Ղազար կրաւ-նաւոր զահ եւ զերկիւղ ի բաց եղեալ եւ յեկե-ղեցին կացեալ բազում առուրս այլ ընկերաք եւ սուրբ Նշանն պահեաց զնոսս եւ ափշեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ գուռն երկաթի: Եւ այլ բազում վիշտ եւ նե-

ղութիւն եւ տառապանք կրեցաք յամենայն զիմաց յամարանի եւ ի ձմերանի փախստեա լինելով եւ բացաւթեայ կելով ի սուրբ լե-րինդ...: Եւ մեք ամէն կրանաւորքս Կ. ա-ւելի երկոցս երանեալ առաջնորդաւս մերով աէր Պետրոսի որ ոչ եթող վարատիլ մի ոք ի մէնջ... եւ մեք ի տեղս հաստատուն կա-ցաք վասն սուրբ Նշանի սիրոյս» (Աղղր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 162—164. հմմտ. եւ Ակիւնեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք, էջ 55):

Եւ արդ աղաչեմ զամենեւեան զբնակիչ սուրբ ուխտիս զհողերու հարսդ եւ զեղ-րարսդ, որ յանդորրութեան իցէք եւ յայլ ժամ յիշեալիք զայժմու նեղեալքս ի սուրբ յա-ղաւթս ձեր... եւ առաւել զպատուական ա-ռաջնորդս մեր զաէր Պետրոս եւ զաէր Սար-գիս եւ զՅովասափ եւ զաէր Աւետիս եւ զաէր Յովսէփ եւ զփակակալս մեր զճգնազդեաց կրանաւոր Ղազար եւ զերկրորդ նորին Յո-հաննէս քեռորդի տեառն Պետրոսի եւ զՍտե-փաննոս ձերունի եւ զայլ հողերու հարս եւ զեղրարս եւ զհայր փոխան Սարգիս, որ բա-ղում վիշտս կրեաց...: Ընդ նոսին հուսկ յե-տոյ քան զամենեւեան զՅովսէփ կրանաւոր եւ զմեղապարտ ծառայս Յակոբ գրիչ եւ զմեր ծնողսն:

Աստանաւր յիշեալիք ի Քրիստոս զհան-դուցեալ ննջեցեալսն զառաջնորդ սուրբ ուխ-տիս զմեծն զաէր Պետրոս եւ երկրորդ նորա զկարապետ եւ զՅովսէփ միայնակեաց Գան-ձակեցի որ յառուրս սորա եւ հրամանաւ եւ կամաւ նորին զսուրբ Նշանն ի հիմանէ վերստին շինեալ նորագեաց եւ զՅակոբ միայ-նակեաց... եւ զհողերու հայրն մեր Վարդան կրանաւոր ուսուցիչն իմ եւ զԹումայ կրաւ-նաւոր եւ զԳանձակեցի Վարդան եւ զՍտե-փաննոս Անձղնապատեցի եւ զՎարդան եւ զՍտեփաննոս միայնակեացք եւ զՅովսէփ կրանաւոր եւ զայլսն ամենայն որ յառուրս մեր...:

Այդ այտմ աստուածային տառիցս ստա-ցող եղէ ես Յակոբ անարժան կրանաւոր...: Բայց գրեցաւ առ ի հոյակապ եւ հուզակաւոր սուրբ ուխտս Վարազայ ընդ հովանեաւ աս-տուածընկալ սուրբ Նշանիս յառաջնորդու-թեան երկոցս երանեալ Տեառն Պետրոսի եւ նորին երկրորդի Յովասափի...: Արդ զրե-ցաւ սա յիշատակ ինձ եւ Յովսէփայ կրաւ-նաւորի, որ է իմ ազգական, որ զթուղթս կո-կեաց...»: Սոյն ձեռագրին մէջ կը յիշուին ցեր ցան Սարգիս կրօնաւոր փակակալ, Ղա-